

۱۳۷۷

مقام حافظ

متن کامل سخنرانی

استاد جلال الدین همایونی

در برنامه مهرنامه می‌دانش

مقام حافظ

مترجم کمال سخنرانی دانشمند بزرگوار

استاد و جلال الدین همامی

در برنامه مرزهای دانش

ناشر:

کتابفروشی فروغی

۱۳۷۷۰۱

سه هزار نسخه از این کتاب بسمایه کتابفروشی فروغی در خردادماه
۱۳۴۳ شمسی در چاپ میهن پایان رسید

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه

رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً
مِنْ لِسَانِي

چوبشروی سخن اهل دل مگو که خطاست
سخن شناس نپی جان من خطا اینجاست
در اندرون من خسته دل ندانم کیست
که من خموشم و او در فغان و در غوغاست
از آن بدیر مغانم عزیز می دارند
که آتشی که نمیرد همیشه در دل ماست
ندای عشق تو دیشب^۱ در اندرون دادند
فضای سینه حافظ هنوز پر ز صداست
آخرین سخنرانی که شنوندگان گرامی در این
برنامه^۲ از بنده شنیدند دربارهٔ شیخ فریدالدین عطار

۱- دوشم : خ

۲- منظور برنامهٔ رادیویی مرزهای دانش است

نیشابوری بود همان سروران محترم که آن موضوع را
 اقتراح کرده بودند باز فرموده اند که امروز دربارهٔ حافظ
 شیرازی که رکنی دیگر از ارکان عمدهٔ شعر و ادب و عرفان
 فارسی است سخنرانی کنم . پس موضوع گفت و گوی
 امروز ما همان بلبل نغمه سنج بلند آواز شیراز خواجه
 شمس الدین محمد حافظ است که «آب حیوانش ز متقار
 بلاغت می چکد» .

فکند زمزمهٔ عشق در حجاز و عراق
 نوای بانگ غزلهای حافظ از شیراز

بشعر حافظ شیراز می رقصند و می نازند
 سیه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی
 راجع باین بیت که در مقطع یکی از غزلهای معروف
 ممتاز حافظ است بمطلع:
 سحر با باد می گفتم حدیث آرزومندی
 خطاب آمد که واثق شو بالطاف خداوندی
 مطلبی دارم که اگر وقت رسید در همین سخنرانی

برای شما عرض خواهم کرد عجاله این نکته را یادآور می‌شوم که با این تصریحات که خود حافظ در شیرازی بودنش دارد گمان میکنم این موضوع را مسلم و ختم شده تلقی کنیم که حافظ، شیرازی است. دیگر بحث کردن در این که آباء و اجداد او اصلاً اصفهانی و اهل ناحیه کوبا یعنی دهستان کوهپایه (کپایه = قهپایه) یا قریه کوبان (معجم البلدان) اصفهان بوده‌اند چنانکه در تذکره میخانه (تألیف ملا عبدالنبی قزوینی فخرالزمانی در سنه ۱۰۲۸ هجری قمری) باختلاف نسخ (کوبا) و (کوبان) گفته یا این که اصلش از تویسرکان است بطوری که صاحب‌مجمع الفصحای می‌گوید اینها همه بحث زاید است. اتفاقاً حافظ هم مثل سعدی بزبان شیرازی شعر ساخته است که لابد در دیوان او دیده‌اید از جمله دریک غزل مثلث یعنی غزلی که بسه زبان فارسی دری و عربی و لهجه شیرازی گفته است دوسه بیت آن را که بخاطرم هست برای تفنن کلام می‌خوانم البته من مطابق صورت مکتوبش می‌خوانم آهنگ تلفظ اصلی آن را از لهجه شیرین خود شیرازیان اصیل باید شنید:

سَبَّ سَلَمَى بِصُدُغَيْهَا قُوَادِي
 وَ رُوْحِي كُلَّ يَوْمٍ لِي يُنَادِي
 نگارا بر من بیدل ببخشای
 وَ وَاِصْلَنِي عَلَى رَغَمِ الْاَعَادِي
 اَمِنْ اَنْكَرُ تَنِي عَنْ عِشْقِ سَلَمَى
 تُزَاوِلُ اَنْ رُوِي زَهْكَوْ بُوَادِي
 که همچون مُتْ بُوَتَنْ دِل وای ره
 غَرِيقُ الْعِشْقِ فِي بَحْرِ الْوَادِي

یعنی ای کسی که مرا از عشق سلمی (کنایه از مطلق
 محبوبه) نهی می کنی و بر من عیب می گیری تو باید آن
 روی نیکورا دیده باشی تا دل تو نیز مثل من غرق دریای
 دوستی و محبت شده باشد.

خلاصه حافظ، شیرازی است بحثهای دیگر درباره
 مولد و موطن وی بنظر بنده چندان فایده ندارد در همان
 تذکره میخانه که از همه تذکره های قدیم مفصل تر در
 شرح حال حافظ بحث کرده است مطالبی درباره او نوشته
 که بقصه پردازی و افسانه سازی شبیه تراست تا بتاریخ نویسی

یعنی معلوم نیست تاجچه اندازه صحت داشته باشد و بر فرض این که صحیح هم باشد باز بنظر من چندان مهم و قابل بحث نیست. از این قبیل که می گوید حافظ در اوایل عمرش اهل درس و سواد نبود و در دکه نانوائی شغل خمیر گیری داشت و شعر ناموزون می گفت بطوری که مایه تفریح و مضحکه ظرفای شیراز بود تا از این ماجرا سخت آزرده و دل تنگ شد و شبی حضرت شاه اولیا علیه السلام را بخواب دید و از برکت لقمه‌یی که ازدست آن حضرت تناول کرد باین مقام و مرتبه از شاعری و سخندانی رسید و این غزل وی اشاره بهمان واقعه است که می گوید :

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند

و اندر آن ظلمت شب آب حیاتم دادند

بنظر بنده اصلا از این قبیل قصص و افسانه‌ها که

در باره حافظ گفته‌اند باید صرف نظر کرد مقصودم این

نیست که شغل نانوائی و خمیر گیری را ننگ حافظ بدانم

یا منکر آن قبیل کرامات و خرق عادات باشم منظورم

این است که این قبیل نوشته‌های بی سند بهیچوجه ارزش

تاریخی ندارد و قابل اعتماد نیست و انگهی در خصوص حافظ چندان مطالب مسلم و مهم داریم که احتیاج باین قصه پردازیها نیست؛ آنچه برای ما در درجه اول اهمیت واقع است خود شخصیت شعری و عرفانی حافظ و اثر جاودانی اوست یعنی همین دیوان موجود متداول که آن را و گوینده آن را لسان الغیب و ترجمان الاسرار لقب داده اند ما باید توجه بآن حافظی داشته باشیم که آوازه سرود غزلیاتش در شهرت و مطبوعیت گویی از بسیط زمین گذشته و بآسمانها رسیده است.

در آسمان نه عجب گربگفته حافظ

سرود زهره برقص آورد مسیحا را

غزل سرایی حافظ بدان رسید که چرخ

نوای زهره برامشگری ببرد از یاد

بداد داد سخن در غزل بدان وجهی

که هیچ شاعر از آنگونه داد نظم نداد^۱

۱ - این بیت و بیت قبلش از مقدمه قدیم دیوان حافظ است.

همان حافظ که باید با کمال حیرت و اعجاب او را
مخاطب قرار بدهیم و بگوییم :
حافظ چه طرفه شاخ نباتی است کلك تو
کش میوه دلپذیرتر از شهد و شکر است

لسان الغیب

این که عرض کردم خود حافظ و دیوان او هر دو را
لسان الغیب لقب داده اند، منظورم اشاره بنکته‌یی بود که
اولاً از چه وقت لقب «لسان الغیب» در مورد حافظ معمول شده
است و ثانیاً این لقب در ابتدا مربوط بخود حافظ بوده یا
بدیوان او که بعداً استعمال یکی در دیگری بطور مجاز
ملازمت شایع شده است؛ و عبارت دیگر وقتی که می‌گوییم
«دیوان لسان الغیب» مراد ترکیب اضافی است یا وصفی .
آنچه در این باره بنظر بنده می‌رسد اول بار این لقب مربوط
بخود حافظ بوده است امروز هم غالباً چنین است که مراد
از لسان الغیب خود حافظ است و چون «دیوان لسان الغیب»

می گوئیم مقصودمان ترکیب اضافی است یعنی دیوان متعلق بحضرت لسان الغیب و گویا اول کسی که این عنوان را در مورد او بکار برده جامی است (۸۱۷ - ۸۹۸) در کتاب نفحات الانس تألیف ۸۸۱ قمری که حدود ۸۹ سال بعد از وفات حافظ می شود برای اینکه وفات حافظ باصح اقوال در سنه ۷۹۲ قمری برده است . جامی که خود از اعظم شعرا و علما و عرفای ایران است و تولد او در سال ۸۱۷ یعنی ۲۵ سال بعد از وفات حافظ است . درباره حافظ می نویسد: «وی لسان الغیب و ترجمان الاسرار است»

بعد از جامی قدیمترین تذکره ها که شرح حال حافظ را نوشته اند تذکره دولت شاه سمرقندی است تألیف ۸۹۲ یعنی درست صد سال بعد از وفات حافظ . و نیز نام لسان الغیب را متعلق بخود حافظ گفته است باین عبارت: «واکابر اورا لسان الغیب نام کرده اند» همان تذکره میخانه که قبلا اسم بردم هم می نویسد: «واورا لسان الغیب خوانده اند» - پس معلوم شد که لقب لسان الغیب را ابتدا و از قدیم متعلق بخود حافظ بوده است؛ اما بعداً دیوان او را هم باین لقب نامیده اند

صاحب مجالس المؤمنین (قاضی نورالله شوشتری متوفی ۱۹۱۹ قمری) که حافظ را شیعه خالص مخلص معرفی کرده است می گوید: «دیوان او لسان الغیب وصحت ایمان او مبرا از عیب».

شاهزاده ابوالفتح میرزا پسرسلطانحسین بایقرا که در سنه ۹۰۷ قمری از روی نسخه های مختلف دیوان حافظ دیوانی مخصوص ترتیب داده بود نام خود دیوان را لسان الغیب نهاده بود و این رباعی در دیباچه همان نسخه است :

این گنج معانی که تهی از عیب است

نقشی است که از صحیفه لاریب است

مشهور جهان بفیض روح القدس است

مذکور زبانها به لسان الغیب است

تخلص حافظ

تخلص حافظ مأخوذ است از عنوان حافظ قرآن بودن یعنی این تخلص حاکی از عنوانی است که واقعیت دارد نظیر این که يك نفر «طیب» یا «حکیم» و «فقیه»

در تخلص شعری همین عناوین را اختیار کرده باشند .
 برای توضیح عرض می کنم که عنوان و لقب حافظ
 در قدیم بدو طایفه اختصاص داشت؛ یکی در اصطلاح محدثان
 بود که هر کس یکصد هزار حدیث با سلسله اسنادش یعنی
 متناً و سناً از حفظ داشت او را حافظ می گفتند نظیر حافظ
 ابن منده اصفهانی (ابوزکریا یحیی بن عبدالوهاب متولد
 ۴۳۴ متوفی ۵۱۲) و حافظ سلفی (صدر الدین ابوطاهر
 احمد بن محمد متوفی ۵۷۵) و حافظ سبکی (ابوالحسن
 تقی الدین علی متوفی ۷۵۶) و حافظ ابن حجر مؤلف کتاب
 تقریب و اصابه (شیخ الاسلام احمد بن علی عسقلانی متوفی
 ۸۵۲) و امثال ایشان - و کتابی که ذهبی (محمد بن احمد
 متوفی ۷۴۷ بنام تذکرة الحفاظ نوشته مربوطست بتراجم
 دسته بی از مشایخ حدیث که عنوان و لقب « حافظ » داشتند .
 اصطلاح دیگر حافظ مخصوص کسانی است که تمام
 قرآن مجید را با قراءت صحیح و احیاناً با همه وجوه
 قراءات که علی المعروف قراء سبعه می گویند (نافع ،
 ابن کثیر ، کسائی ، حفص ، عمرو بن علاء بصری ،

حمزه ، عاصم) از حفظ داشته باشد؛ ومولانا حافظ از همین
جماعت بود و خود او در اشعارش مکرر باین مطلب اشعار
نموده است :

ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ

بقرآنی که اندر سینه داری

☆☆☆

عشقت رسد بفریاد و رخود بسان حافظ

قرآن زبر بخوانی در چارده روایت

☆☆☆

زحافظان جهان کس چو بنده جمع نکرد

لطایف حکمی با نکات قرآنی

و چون دانستن وجوه قراءات مستلزم احاطه بفنون

ادب عربی از صرف ونحو و اشتقاق ومعانی و بیان و بدیع

است حافظ در همه این علوم تسلط ومهارت کامل داشت و

اشعار عربی او خود یکی از دلایل متقن مسلم بر این

مدعاست .

ظاهراً یکی از اساتید او در این علوم قوام الدین عبدالله

بوده که نامش در مقدمه قدیم دیوان حافظ که آن را بنا بر معروف به محمد گلندام (یا گل اندام) از شاگردان و مصاحبان معتقد وی نسبت می دهند ذکر شده است.

شعرای حافظ تخلص

غیر از شمس الدین محمد حافظ مورد بحث عده یی دیگر هم از گویندگان دارای این تخلص بوده یا بهمین عنوان خوانده می شده اند که اسامی آنها جسته گریخته در تذکره ها و سفینه ها دیده می شود نظیر حافظ حلوائی از شعرای قرن نهم هجری که ترجمه حال و نمونه شعرش در تذکره دولت شاه ثبت شده است و از روی غزلی نقل می کند که مقطعش این است :

حافظ حلوائیم و از کمال معتقد حافظ شیرازیم
و همچنین (حافظ تربتی) و (حافظ رازی) که اسمشان در همان تذکره بمناسبتی آمده است . در شرح سودی بر دیوان حافظ که در سال ۱۰۰۳ تألیف شده است از یک نفر حافظ شانه تراش نیز نام می برد و می گوید : این غزل که

در بعضى نسخ بحافظ شیرازى نسبت داده اند از اوست :

لطف باشد گر نبوشى از گداها، روت را

تا بكام دل ببیند دیده ما، روت را

خود این بنده دریكى از مجموعه هاى خطى قرن

دهم نام حافظ جلال الدین محمود را دیده ام كه این بیت

ازوى نقل شده است :

مسیح اگر شنود يك تكلم از دهنش

دگر ز شرم نباشد مجال دم زدنش

خوشبختانه كسانى كه همنام حافظ ما بوده اند هیچ

كدام درس خندانى آن پایه و درجه را نداشته اند كه شعرشان

قابل التباس و اشتباه با سخنان آسمانى لسان الغیب باشد.

غزلى را كه « سودى » هم معترض شده است در هیچ کدام

از نسخ قدیم معتبر دیوان حافظ ننوشته اند؛ این اشخاص كه

سهل است اشعارا سائید بزرگ هم پیش كسى كه سخن شناس

باشد با سخنان اصیل اشتباه نمى شود. برای این كه سبك و

شیوه و روحانیت و معنویت و حال شعر حافظ پیش اهل فنش

طوری است كه با گویندگان دیگر قابل تخلیط و التباس

نیست؛ این که می شنوید مثلاً از خواجوی کرمانی متوفی ۷۵۳ و سلمان ساوجی متوفی ۷۷۸ و کمال خجندی متوفی ۸۰۳ اشعاری داخل دیوان حافظ شده است قابل بحث و تحقیق است. از جمله غزلیات سلمان ساوجی که داخل دیوان حافظ کرده اند: «ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب» و «زلفین سیه خم بخم اندر زده یی باز» و «می کشم هر نفس از دست فراق فریاد» است؛ و از خواجوی کرمانی مثنوی «تباشیر صبح از طبقهای نور» و از کمال خجندی بیت:

جانب دلها نگاه دار که سلطان

ملك نگیرد اگر سپاه ندارد

اگرچه من خود درباره بیت خجندی تردید دارم که واقعا از اوست یا از خود حافظ، چه ممکن است آن بیت از حافظ باشد که داخل دیوان خجندی کرده اند؟

این نوع اشعار اولاً مخصوص نسخه های نامعتبر است و ثانیاً اگر گوینده این قبیل اشعار هم شناخته نمی شد باز خواص اهل فن خود تشخیص می دادند که از حافظ نیست.

ولادت و وفات حافظ

وفات حافظ مطابق صحیح ترین روایات که سندش همان مقدمه قدیم دیوان اوست و نفحات الانس و حبیب السیر و مجالس المؤمنین و کشف الظنون و همان شرح سودی که اسم بردم در سنه ۷۹۲ قمری واقع شده است اما تاریخ ولادت او را در تذکره‌ها اطلاع دقیقی بدست نداده‌اند؛ بعضی مثل صاحب میخانه نوشته‌اند که در ۶۵ سالگی وفات یافت که تولدش ۷۲۷ می‌شود. از روی قراین و امارات موجود هم می‌توان استظهار کرد که تولد او ما بین سالهای ۷۲۰-۷۳۰ بوده است باین دلیل که شاه شیخ ابواسحاق اینجو (انجو) را که از سنه ۷۴۲ پیش از سلسله آل مظفر در فارس سلطنت داشت و در ۲۱ جمادی الاولی ۷۵۸ بدست امیر مبارزالدین محمد بن مظفر سر سلسله آل مظفر در میدان سعادت شیراز بقتل رسید (۱)، در قصیده :

سپیده دم که صبا بوی لطف جان گیرد

چمن ز لطف هوا نکته بر جان گیرد

۱- لب التواریخ یحیی بن عبداللطیف قزوینی تألیف ۹۴۸

که تاریخ نظم‌ش علی‌الظاهر مابین سنوات ۷۴۸-۷۵۴ هجری است^۱ مدح گفته‌ودر تاریخ قتلش هم يك یاد و قطعه ساخته است در نسخه طبع قزوینی يك قطعه است که در آن نیز اشتباهاً «بیست و دوم جمادی اول» است که باید «بیست و يك» باشد. اما در طبع قدسی دو قطعه است و قطعه زایدش این است:

«بروز کاف والف از جمادی اول

بسال ذال دگرنون و حا علی‌الاطلاق

و این قطعه را در لب التواریخ تألیف ۹۴۸ هم از خواجه حافظ در تاریخ قتل شاه شیخ ابواسحاق نقل کرده است. و نیز برای وفات شیخ قاضی مجدالدین اسماعیل ابن محمد بن خداداد شیرازی متوفی سه شنبه ۲۱ رجب ۷۵۶ که بقول خود حافظ از مفاخر عهد شاه شیخ ابواسحاق بود:

۱- باین دلیل که در ضمن قصیده از محاربات ممدوح با

امیر مبارزالدین محمد یاد می‌کند و تاریخ این محاربات همان

سنوات ۷۴۹ - ۷۵۴ بوده است.

دگر مربی اسلام شیخ مجدالدین

که قاضیی به از او آسمان ندارد یاد

و در سفرنامه ابن بطوطه شرحی مفصل از احوال

وی نوشته شده است ، ماده تاریخ ساخته ؛ پس اگر فرض

کنیم که حافظ در آن تاریخها ۳۰ - ۴۰ ساله بوده

است همان نتیجه را می دهد که ولادتش مابین سالهای

۷۲۰ - ۷۳۰ واقع شده و ممکن است که وفاتش بقول

معروف در همان عشره میشومه (یا مشؤومه) یعنی مابین

۶۰-۷۰ سالگی اتفاق افتاده باشد .

در این باره حرفها بسیار است اما من نمی خواهم فعلا

وارد این مبحث بشوم برای این که وقت و فرصت مقتضی

نیست. اما شعری که راجع بشیخ مجدالدین خواندم

مربوط بقطعه‌یی است که حافظ می گوید :

بعهد سلطنت شاه شیخ ابو اسحاق

پنج شخص عجب ملک فارس بود آباد

این پنج شخص یکی خود پادشاه است که حافظ

در تعریف او تعبیر غریبی دارد :

نخست پادشهی همچو او ولایت بخش

که جان خویش پرورد و داد عیش بداد
 شاید مقصودش این باشد که عهد او عهد آرامش و
 آسایش بود و گرنه ظاهر تعریفش این است که مردی عیاش
 و خوشگذران بود؛ شاید بعضی نسخه‌ها که «نپرورد»
 بجای «پرورد» نوشته‌اند برای رفع همین توهم باشد؟
 باقی آن پنج شخص یکی همان قاضی مجدالدین است.
 و دیگر قاضی عضدالدین ایجی صاحب کتاب مواقف که او
 نیز در همان سال ۷۵۶ فوت شده است و چهارم شیخ
 امین‌الدین محمد بن علی کازرونی متوفی ۷۴۵ که از مشایخ
 تصوف طریقه مرشدیه منسوب به ابواسحاق کازرونی بوده
 و خواجوی کرمانی بوی ارادت می‌ورزیده است؛ و پنجم
 حاجی قوام‌الدین حسن است وزیر شاه شیخ ابواسحاق
 که خود حافظ تاریخ وفات او را بسال ۷۵۴ در قطعه‌یی
 ساخته است.

حافظ و آل مظفر

همانطور که سعدی از مفاخر عهد اتابکان سلغری
فارس بوده است :

که سعدی که گوی بلاغت ربود

در ایام بوبکر بن سعد بود

حافظ هم از افتخارات دوره آل مظفر است که
حدود هشتاد سال در فارس و کرمان و اصفهان سلطنت
کردند . اول ایشان امیر مبارزالدین محمد بن مظفر است
که يك حساب از ۷۱۳ و بيك حساب از ۷۱۸ پادشاهی
نشست و در ۷۶۵ با وضعی عبرت انگیز بمرد . (کسی
که طالب تفصیل قضیه باشد بکتاب تاریخ رجوع کند).

بعد از وی کسانی که در فارس سلطنت داشتند شاه
شجاع است (۷۶۰ - ۷۸۶) پسر همان امیر مبارزالدین ، و
سلطان زین العابدین پسر شاه شجاع (۷۸۶ - ۷۸۹) و شاه
منصور پسر شاه مظفر پسر امیر مبارزالدین (۷۹۰ - ۷۹۵)
که حافظ زمان همه آنها را درك کرده و مخصوصاً شاه
منصور را که خاتمه آل مظفر بود مدح گفته است .

از خاندان آل مظفر عده‌یی دیگر هم بودند که در کرمان و اصفهان سلطنت می‌کردند و حافظ آنها را مدح کرده است مانند نصره‌الدین یحیی پسر شاه مظفر پسر مبارزالدین (۷۶۰-۷۹۵) که حافظ مدح او می‌گوید:

دارای جهان نصرت دین خسرو کامل

یحیی بن مظفر ملک عالم عادل
این سلسله را امیر تیمور در سال ۷۹۵ بتفصیلی که در تواریخ مسطور است منقرض ساخت و بازماندگان ایشان را باستان‌های یکی دو نفر که کور بودند در قمیشه اصفهان قتل عام کرد.

حافظ و امیر تیمور

چون از امیر تیمور نام رفت بد نیست که داستان معروف او را با حافظ و چیزی که بنظر من احتمالاً ریشه این داستان بوده است ذکر کنم.

امیر تیمور دوبار بفارس رفت بار اول در سنه ۷۸۹

زمان سلطنت سلطان زین العابدین آل مظفر بود که تیمور
دراثر شنیدن خبر انقلاب در نواحی دیگر مملکت مجبور
بمراجعت گردید و «رسیده بود بلایی ولی بخیر گذشت»؛
بار دوم در همان سنه ۷۹۵ بود که شاه منصور مظفری را
در شیراز کشت و باقی خاندان آل مظفر را هم در قمیشه
قتل عام کرد .

معروفست که مابین حافظ و امیر تیمور ملاقات و
قضیه‌یی اتفاق افتاده که بخیر گذشته است ؛ می‌گذریم از
این که در تذکره دولت‌شاه اشتباهاً تاریخ آن ملاقات را در
سفر دوم امیر تیمور (۷۹۵) نوشته است که بعد از وفات
حافظ بود ؛ کسانی که خواسته‌اند قضیه را درست نقل
کرده باشند می‌گویند در سفر اول که امیر تیمور بشیراز
رفت سال ۷۸۹ حافظ او را ملاقات کرد و مورد خطاب و
عتاب وی واقع شد که من آن همه شمشیر زدم تا سمرقند
و بخارا باقی و معمور بماند تو آن را بخال هندوی ترک
شیرازی می‌بخشی که گفته‌یی :

اگر آن ترك شیرازی بدست آرد دل ما را

بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را
حافظ از در ظرافت و مطایبه گفت: «بسبب همین
بذل و بخششهای بیجاست که باین روز فقر و فاقه افتاده ام»
امیر تیمور از این لطیفه بخندید و برای حافظ وظیفه و
راتبه برقرار کرد.

حاجت بتفصیل ندارد که قضیه باین صورت که در
کتابها نوشته اند ظاهراً صحیح نیست زیرا اولادلیلی نداریم
که حافظ این غزل را در چه تاریخ ساخته که بگوش امیر
تیمور رسیده بوده است و ثانیاً گمان نمی رود که آن مرد
جنگی خونخوار سفاک که بمحض يك خشم موقت هفتاد
هزار کس را در يك روز قتل عام می کرد (اشاره بواقعه
قتل عام امیر تیمور در اصفهان) دارای آن ذوق و شعور ادبی
باشد که غزل حافظ را شنیده و فهمیده و از حفظ داشته
است که بمحض ملاقات حافظ آن بازخواست را از وی
کرده باشد!

احتمال می‌رود که ریشه این داستان، غزل دیگر حافظ باشد بمطلع: «سحر بباد می‌گفتم حدیث آرزومندی» که در اول سخنرانی وعده دادم که سخنی دربارهٔ مقطع آن غزل بگویم؛ و آن سخن این است که در مقطع این غزل دو دسته از نسخ مختلف داریم؛ در غالب نسخ همان طور است که در اول سخنرانی گفتم:

بشعر حافظ شیراز می‌رقصد و می‌نازند

سیه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی

و در بعضی نسخ اینطور است:

بخوبان دل مده حافظ بین آن بی‌وفاییها

که باخوارزمیان کردند ترکان سمرقندی

و پیداست که این مقطع هم از خود حافظ است و این

شعر بطوری که در کتاب مطلع السعدین عبدالرزاق

سمرقندی نزدیک بزمان حافظ در حوادث سنهٔ ۷۸۱ تصریح

شده اشاره است بواقعهٔ فتح خوارزم و قتل و غارت فطیع

آنجا بدست امیر تیمور در آن سال که از بس ماجرای مهمی

بوده خبرش در سراسر بلاد و ممالک منتشر شده و بگوش

حافظ هم رسیده و او را متأثر کرده بوده است .

گویا بعد از آنکه امیر تیمور بشیر از رفت حافظ از بیم عتاب و عقاب آن مرد سخت گیر بی بساک که سمرقند را وطن خود قرار داده بود مقطع اول را « بخوبان دل مده ... الخ » ، بمقطع دوم که در اکثر نسخ نوشته اند تبدیل کرده است ، بعداً این غزل را بغزل دیگر که اسم از سمرقند و بخارا دارد : « بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را » اشتباه کرده و همان عمل تعویض مقطع را منشأ و مایه آن قصه و افسانه ساخته اند ! ؟

از این قبیل افسانه‌ها که گفتم درباره حافظ و شعرا فراوانست که پاره‌یی از آنها مولود تخلیط و قایع و بعضی مولود کج فهمی و درک نکردن معنی اشعار حافظ است ؛ من باز نمونه این افسانه‌ها را که متضمن فایده ادبی و تاریخی باشد بارعایت اختصار ذکر می‌کنم :

حافظ و دفع تهمت کفر و الحاد

در بارهٔ مقطع غزل معروف حافظ :

در همه دیرمغان نیست چومن شیدایی

خرقه جایی گرو باده و دفتر جایی

این قصه معروفست که حافظ در اول، همین بیت را

در مقطع گفته بود :

گر مسلمانی از این است که حافظ دارد

آه اگر از پسی امروز بود فردایی

می گویند که این بیت دستاویز مخالفان وی ؛ و

بنوشتهٔ بعضی خود «شاه شجاع» واقع شده بود که در امر

معاد و رستاخیز شك و تردید داشته و این خود علامت کفر

و الحاد است ؛ حافظ از این ماجرا مضطرب گردید و

به شیخ زین الدین ابوبکر تاهبادی که در راه سفر حج

بشیراز رسیده بود متوسل شد و از وی علاج کار خواست؛

شیخ گفت که بیتی دیگر قبل از آن بیت علاوه کند که نقل

قول از دیگران باشد تا بحکم این قضیه که می گویند :

«نقل کفر، کفر نیست» از آن تهمت مبرا شود ، و حافظ هم

قبل از آن مقطع این بیت را علاوه کرد و باین تدبیر از آن
مخمسه نجات یافت :

این حدیثم چه خوش آمد که سحر گه می گفت
بر در میکده یی با دف و نی ترسایی
گر مسلمانی از این است که حافظ دارد
آه اگر از پی امروز بود فردایی
این حکایت در کتاب حبیب السیر نوشته شده و ادوارد
برون هم آن را در تاریخ ادبیات خود نقل کرده است .
بنده گمان می کنم غزلی که بر همان وزن و قافیه در بعض
نسخ دیوان حافظ الحاق شده و مسلم است که از خود حافظ
نیست برای تبرئه و رفع همان تهمت از حافظ باشد؛ مطلع
و مقطع غزل الحاقی این است :

خوشتراز کوی خرابات نباشد جایی
گر پیرانه سرم دهد مأوایی
رحم کن بردل مجروح خراب حافظ
زانکه هست از پی امروز یقین فردایی

حال برویسم برسر اصل حکایت که باعتقاد بنده ساختگی بنظر می آید و منشأش در نیافتن مراد شاعر و غفلت از دقایق ادب فارسی است - چرا ؟ برای این که اولاً آوردن ادوات شرط و تردید نظیر کلمه «اگر» در همه جا دلیل بر شك و تردید گوینده نیست بلکه گاهی این قبیل کلمات را در مقام علم و یقین گوینده اش بر سبیل تجاهل عارف می آورند : مثل این که شخصی درب منزل شما می آید و سراغ شما را از نوکر گماشته شما می گیرد ؛ او با وجود اینکه می داند شما در منزل هستید احتیاطاً برای کسب تکلیف و کسب دستور که آیا بگوید شما در منزل هستید یا خیر بآن شخص جواب می دهد : «اگر آقا در منزل بودند بشما اطلاع می دهم» ؛ کلمه شرط در این جمله دلیل قطعی بر تردید و شك گوینده اش نیست . - همچنین گاهی ادوات شك و شرط را بقصد علامت تردید مخاطب می آورند نه تردید متکلم ؛ چنانکه شما با کسی طرف صحبت باشید که منکر معاد و قیامت باشد و عجاله نخواهید با او در این مبحث ستیزه و مکابره کنید ؛ بمقصد

مماشات می گویند : « اگر قیامت و حساب و کتابی بود که چنین خواهد شد » ؛ این جمله هر گزدلیل کفر والحاد گوینده نتواند بود .

در محاورات یومیۀ خودتان در شب هنگام می گویند :
 « اگر صبح شد چنین خواهیم کرد » و در امروز می گویند :
 « اگر فردا شد چنان خواهیم کرد » ؛ آیا این قبیل جمله ها را دلیل قاطع بر تردید گوینده اش قرار میدهند !

در کتب معانی و بیان هم این مطلب را که عرض کردم متعرض شده اند . در متن تلخیص المفتاح و شرح مطول می گویند : « وقد يستعمل ان فی مقام الجزم بوقوع الشرط تجاهلاً اولعدم جزم المخاطب » ، و اگر واقعاً پای تهمت و داوری در میان بود خود حافظ که استاد ادب بود می توانست ، لا اقل خود را بهمین شبهه در محضر قاضی تبرئه کند ، زیرا از مسلمات فقه است که « الحدود تدرأ بالشبهات » ثانیاً با علاوه کردن آن بیت با این عبارت : « این حدیثم چه خوش آمد که سحر گه می گفت » مفهوم بیت بعدش

بیشتر تأکید و تسجیل می شود ، برای این که می گوید:
بسیار خوشم آمد و آن حدیث را بسیار پسندیدم . نظیر این
که در مدح تورانشاه وزیر شاه شجاع گفته است :
خوشم آمد که سحر خسرو خاور می گفت

با همه پادشهی بنده توران شاهم
بنابر این چه طور می توان باعلاوه کردن این تأکید
رفع تهمت کرد ؛ اگر مقصود رفع تهمت بود مثلاً می گفت:
« این حدیثم عجب آمد که سحر گه می گفت ... الخ »
خلاصه این حکایت هم بنظر بنده صحیح نیست و
اگر ریشه اصلی هم داشته عجاله بر ما مجهولست ؟

حافظ و گربه زاهد

داستان دیگر که نقلش برای شنوندگان خالی از
فواید ادبی و تاریخی نیست مربوطست بیکی از شاه غزل‌های
حافظ :

صوفی نهاد دام و سر حقه باز کرد
بنیاد مکر با فلك حقه باز کرد
بازی چرخ بشکندش بیضه در کلاه
زیرا که عرض شعبده با اهل راز کرد
صنعت ممکن که هر که محبت نداشت باخت
عشقش بروی دل در معنی فراز کرد
(فعل « فراز کردن » اینجا بمعنی بستن است ،
چنانکه حافظ در غزل دیگر گفته است : « و ان یکاد
بخوانید و در فراز کنید » یعنی در را بر روی نامحرمان
ببندید) .

ای کبک خوش خرام کجا می روی بایست
غره مشو که گربه زاهد نماز کرد

(در بعضی نسخ « گربه عابد »)

می گویند (در کتب تاریخ و تذکره مثل حبیب السیر و تذکره عرفات هم نوشته اند) که در زمان حافظ زاهدی شیاد بود که گربه خود را این طور تربیت کرده بود که هر وقت بنماز می ایستاد گربه نیز بمتابعت او بشکل نماز گزار قعود و قیام می کرد و مریدان این عمل را بر کرامت وی حمل می کردند و منظور حافظ تعریض بهمین زاهد شاید بوده است ؛ اما این که زاهد که بود غالباً عماد فقیه کرمانی را متوفی ۷۷۳ باین عمل مزورانه متهم داشته اند ؛ و بعضی کلاه این گربه رقصانی را بر سر شیخ دیگر از مشایخ زمان حافظ گذاشته اند بنام شیخ زین الدین علی کلاه شیرازی که در ۷۸۰ فوت شده است . و شعر « بازی چرخ بشکندش بیضه در کلاه » را تعریض بهمین شیخ دانسته اند . بعقیده بنده سرتاسر این حکایات مجعولست احتیاج باین بحث هم نداریم که بگوییم عماد فقیه اهل این تزویرها نبود ، بعلاوه حافظ هم باوی دوستی داشت و رابطه مابین آنها چنان بود که اشعار یکدیگر را استقبال می کردند .

می‌دانید اساس اشتباه که منشأ تولید این افسانه‌ها شده است چیست ؟

اساسش غفلت از يك نکته ادبی است که « گربه زاهد » یا « گربه عابد » را ترکیب اضافی گرفته‌اند ، یعنی گربه متعلق بشخص زاهد یا عابد ؛ و حال آنکه ترکیب وصفی است یعنی زاهد و عابد صفت و حالت خود گربه است نه صفت صاحب گربه تادنبال آن صاحب گربه بگردند ، که عماد فقیه بیچاره بود یا شیخ زین الدین کلاه یا شخص دیگر .

و وصف کردن گربه بزهد و عبادت در ادبیات فارسی سابقه دارد ؛ حکایت خرگوش و کبکنجیر را در باب البوم والغربان کلیله و دمنه انشاء قرن ششم هجری بخاطر بیاورید که بر سر خانیه‌ی اختلاف پیدا کردند و بنا شد که بقاضی عادل رجوع کنند و « کبکنجیر گفت در این نزدیکی بر لب آبی گربه‌ی هست متعبّد و روزه دار و شب نماز » و بالاخره پیمش او بدآوری رفتند . گربه عابد بعد از آنکه خوب ایشانرا فریفت و مطمئن ساخت ناگهان « بيك حمله

هر دو را بگرفت و بکشت و غذای خویشتن ساخت .
داستان موش و گربه عبید زاکانی که در حدود ۷۷۲
یعنی بیست سال قبل از حافظ فوت شده است هم بیاد بیاورید
که می گوید :

مژد گانی که گربه عابد شد

عابد و زاهد و مسلمانا

پس « گربه زاهد » در شعر حافظ نیز ترکیب وصفی
است و این جمله در استعمالات ادبی کنایه است از مردم
مزور ریاکار که زهد و عبادت را دام تزویر و وسیله فریب
و صید عوام قرار داده اند .

اما « بیضه در کلاه شکستن » یکی از کارهای شعبده
بازان بوده و تناسبش با « شعبده » در شعر حافظ بهمین جهت
است و اینجا کنایه است از رسوا شدن ؛ یعنی بازی چرخ
رسوا میکند کسی را که عرض شعبده با اهل راز کرده باشد.
کمال الدین اسماعیل اصفهانی در قصیده ردیف
« نر گس » گفته است :

صبا بشعبده اش بیضه در کلاه شکست
 که باسپیده وزرده است بیضه سان نر گس
 سلمان ساوجی می گوید :

مملکتی را که برد قهر توشب خون براو
 بیضه صبحش فلک در کف دوران شکست
 باری با این تفصیل که عرض شد گمان می کنم قانع
 شده باشید که در شعر حافظ مفهوم کلی عمومی مراد است
 نه خصوص «عماد فقیه» یا «زین الدین کلاه» و امثال ایشان
 مگر این که سند قاطع پیدا کنیم که منظور حافظ ضمناً
 تعریض بشخص معینی نیز باشد ، و گمان نمی کنم چنین
 سندی در دست داشته باشیم .

حافظ و شیخ جام

باز نمونه دیگر عرض می‌کنم از مواردی که لطف
گفتار حافظ از نظرها دور مانده و بدین سبب در اطرافش
بحثها و قال و قیلها برخاسته است؛ حافظ می‌گوید:
حافظ مرید جام می‌است ای صبا برو
وز بنده بندگی برسان شیخ جام را
که در بعضی نسخ «حافظ مرید جام جم است»
نوشته‌اند.

غالباً تصور کرده‌اند که مقصود اصلی حافظ از
«شیخ جام» در این بیت همان شیخ احمد جام عارف
معروفست که مزار و مقبره‌اش در تربت جام است. در این میانه
بعضی که متوجه مشکل تاریخی نبوده‌اند (نظیر مقدمه
حافظ طبع مرحوم خلخالی) معتقد شده‌اند که حافظ در
این بیت استعداد همت از «شیخ جام» کرده است؛ و برای
کسانی که متوجه این نکته تاریخی بوده‌اند که شیخ
احمد جام در سنه ۵۳۶ حدود ۲۰۰ سال قبل از حافظ فوت

شده بود ؛ این مشکل پیش آمده است که با آنهمه فاصله زمانی چگونه حافظ بشیخ جام بندگی رسانده است ! آن وقت برای رفع این اشکال لفظ « جام » را به « خام » تبدیل کرده و گفته اند صحیح این است که « از بنده بندگی برسان شیخ خام را » ؛ بعد دیده اند که لفظ « خام » اینجا ناپخته است یعنی مناسبتی با الفاظ دیگریت ندارد. جام مصراع اول را هم مبدل به « خام » کرده و گفته اند : « حافظ مرید جام می است ای صبا برو » .

اگر بخواهیم معایب این تصرفات را شرح بدهیم باید در این باره يك سخنرانی مستقل کنیم یا يك مقاله بالا بلند بنویسیم ، اما مختصر می گوئیم : اولاً حافظ و دیگر شعرای نظیر او همه جا طالب شراب کهنه و می پخته رسیده بوده اند که در کتب طبی « می فختج » معرب « می پخته » گفته اند ؛ خود حافظ می گوید :

« می دو ساله و محبوب چارده ساله »

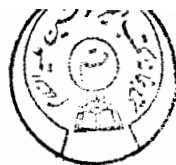
و یا :

دو یار زیرك و از بادۀ کهن دو منی
فراغتی و کتابی و گوشۀ چمنی

من این مقام بدنیا و آخرت ندهم
و گر که در پیم افتند خلق انجمنی
چه طور شد که ناگهان حافظ را در این بیت
بخصوص بی‌سایقگی و ناپختگی دست داد که «مرید
می خام» گردید !

ثانیاً عبارت «بندگی رساندن» در گفته‌های حافظ
بمعنی سلام دوستانه رساندن و پیغام مخلصانه گزاردن
است نظیر عبارت «خدمت رساندن» که خود در مواضع دیگر
گفته است :

برسان بندگی دختر رز گو بدر آی
که دم همت ما کرد ز بند آزادت
ای صبا گر بجوانان چمن باز رسی
خدمت ما برسان سرو و گل‌وریحان را
حافظی که همه جا با شیخ و زاهد دشمن است چه
شد که ناگهان اینجا بشیخ بندگی دوستانه می‌رساند آن
هم به «شیخ خام» !
خلاصه شعر حافظ همان‌طور که در اول عرض کردم

صحیح است و هیچ اشکال بنظر بنده در آن نیست فقط اشکال در اینجاست که خوانندگان بلطف معنی و مراد اصلی «شیخ جام» توجه نفرموده اند؛ توجه کنید چه عرض می کنم؛ مقصود حافظ از «شیخ جام» همین جام می است که خود را مرید او خوانده بود؛ یعنی چون حافظ خود را «مرید جام می» نامید پس ناگزیر جام می شیخ او خواهد بود. نهایت اینکه در تعبیر «شیخ جام» صنعت استخدام و ایهام لطیفی است بهمان شیخ جام عارف معروف؛ چنانکه اهل ذوق خود در می یابند و احتیاج بطول و تفصیل کلام نداریم.

نمونه نسخ یا تصرفات پسندیده

در اشعار حافظ

ایکاش اگر بنای تصرف یا نسخه بدل بود از آن
قبیل بود که بر حسن کلام می افزود نه اینکه از آن می کاست.
مثالش در اقدم نسخ دیوان حافظ مورخ ۸۲۷ یعنی
۳۵ سال بعد از وفات حافظ که اساس طبع مرحوم «خلخال»
و مرحوم «قزوینی» بوده و معتقدند که صحیح ترین نسخ
است در این بیت نوشته است :

وصل خورشید بشب پرّه اعمی نرسد

که در آن آینه صاحب نظران حیرانند
و در نسخ تازه تر که مأخذ طبعهای دیگر است نوشته اند:
وصف رخساره خورشید ز خفاش می رس

که در این آینه صاحب نظران حیرانند
بنده معتقدم شاید اکثر شنوندگان با ذوق هم این
عقیده را داشته باشند که روایت دوم بهتر از اول است
چندانکه اگر تصرف کاتبان هم باشد، از آن قبیل

تصرفاتی است که اگر خود حافظ هم زنده بود و آن را
می‌شنید از صمیم قلب و بن دندان می‌پذیرفت .

مثال دیگرش در طبع قزوینی نوشته است .

بانگ گاوای چه صدا باز دهد عشوه مخر

سامری کیست که دست از ید بیضا ببرد

نسخ دیگر که نوشته‌اند :

سحر با شعبده پهلوی نزنند دل خوش دار

سامری کیست که دست از ید بیضا ببرد

اگر تصرف نساخ هم باشد قطعاً بهتر از آن

نسخه است .

در این بیت :

رواق منظر چشم من آشیانه تست

کرم نما و فرود آ که خانه خانه تست

من از قدیم از پدر خود شنیده بودم که صحیح آن

«آستانه» است نه «آشیانه» بعداً نسخه‌های خطی بدست

آمد که آن سخن را تأیید کرد .

در این بیت :

معاشران گره از زلف یار باز کنید

شبی خوش است بدین قصه‌اش دراز کنید
 که در نسخه بدل‌های چاپ خلخالی «وصله» بجای
 «قصه» نوشته شده است ؛ من خود در یکی از نسخه‌های
 خطی قرن ۱۰ هجری دیده‌ام که بجای آن، «رشته» نوشته
 بود ، یعنی «شبی خوش است بدین رشته‌اش دراز کنید»؛
 و اگر تصرف کاتب هم باشد ظاهراً در این مورد کلمه
 «رشته» از «قصه» و «وصله» هر دو بهتر است ؛ از این قبیل
 اختلاف نسخ در دیوان حافظ فراوانست من عجاله بهمین
 مقدار اکتفا کردم .

اوزان غزلیات حافظ

غزلیات حافظ عموماً از ۹ وزن خارج نیست چهار
 وزن از بحور متحدالارکان و پنج وزن از بحور
 مختلف‌الارکان .

از این ۹ وزن که اشاره کردم سه وزنش که رمل و مجتث و مضارع باشد از همه بیشتر است؛ و چهار وزن متقارب و رجز و مقتضب و خفیف از همه کمتر است؛ و دو وزن دیگر که هزج و منسرح باشد حد متوسط است یعنی نه بکثرت رمل و مضارع و نه بقلت مقتضب و خفیف.

استقبال از سعدی

حافظ به شیخ سعدی نظر داشته و نزدیک ۳۰ غزل سعدی را استقبال کرده است که این غزلها مخصوصاً برای مقایسه فنی بسیار مهم و مفید است نظیر این که سعدی گفته است، در حرف الف:

اگر تو فارغی از حال دوستان یارا
فراغت از تو میسر نمی شود ما را

چه کند بنده که گردن ننهد فرمان را
چه کند گوی که عاجز نشود چو گان را

☆☆☆

مشتاقی و صبوری از حد گذشت یارا
گر تو شکیب داری طاقت نماند مارا

☆☆☆

وحافظ در استقبال این سه غزل بترتیب گفته است :
صبا بلطف بگو آن غزال رعنا را
که سر بکوه و پیابان تو داده‌یی مارا

☆☆☆

رونق عهد شبابست دگر بستان را
می‌رسد مژده گل بلبل خوش‌الحان را

☆☆☆

دل می‌رود ز دستم صاحب‌دلان خدا را
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا
و همچنین در سایر قوافی از باء تا یاء غزل‌هایی با استقبال
سعدی ساخته است که اگر بخواهم همه را ذکر کنم گفتار
طولانی می‌شود و از وقت می‌گذرد. در مقام مقایسه سعدی

با حافظ بعضی گفته‌اند که سعدی «سالك مجذوب» بود و حافظ «مجزوب سالك».

پیدا است که این مقایسه در مقام عرفانی آنهاست اما در مورد سخندانی و بلاغت من معتقدم که مابین آن دو تن که باتفاق سرآمد غزل سرایان فارسی بودند ما حق قضاوت و داوری نداریم؛ فقط می‌توانیم حد فهم و دریافت خود را بیان کنیم؛ حیف است که در این زمینه مختصر و سرسری صحبت کرده باشیم، بهتر این است که این موضوع را به‌مین‌جا ختم کنیم و شمه‌یی از احوال دیگر حافظ را بگوییم.

حافظ و می و باده

بعضی معتقدند که حافظ شراب خوار بود و باده و می در زبان او همه جا مراد همین آب انگوری است که مستی و بیهوشی از آن می‌زاید و بعضی گفته‌اند که در جوانی باده خوار بود و بعداً توبه کرد. بنده معتقدم که حافظ

در هیچ زمان باده خوار نبوده و الفاظ می و شراب و باده و جام در کلمات او بیان اسرار رندی و هوشیاری و حکایت احوال عشق و ذوق و عرفانست. اصلاً با موقعیت زهد و صلاح که لازمه حافظ قرآن بودن و رتبه و مقام ملک القراء و ملک الافاضل داشتن است با شرا بخواری آن هم با آن همه تظاهر و تجری و لا ابالی گری که از ظاهر بعضی اشعارش استنباط کرده اند منافات و مباینت صریح دارد؛ چون مجال طول مقال نیست بنده در این مورد بدو جمله حلی و نقضی اکتفا می کنم:

۱- شاعر حقیقی دو شخصیت ممتاز دارد یکی شخصیت اجتماعی و یکی شخصیت شاعری، و این مزیت فقط مخصوص همین طایفه شعرا است که يك شخصیت از سایر طبقات ناس بیشتر دارند. در همین زمان معاصر خودمان شاعری داشتیم که تمام اشعارش هزل رکیک بود، بطوری که هر کس اشعار او را می دید صورت می بست که گوینده اش مرد بی حیای بی عفت سینه چاکی است که از هیچ رسوایی ابا و امتناع ندارد؛ و حال آنکه خود او پیر

مردی بود بسیار مقدس و عفیف و باحیا که در مدت عمرش گرد هیچ يك از مناهي نگشته بود و از خواندن اشعار خودش هم خجالت می کشید و در مقابل اصرار شنوندگان از شدت حیا و انفعال سرخ میشد و عرق شرم بر چهره او می نشست آن هزل گویی را شخصیت شاعری و آن عفت و حیا را شخصیت اجتماعی آن شاعر می گوئیم. — حالا چه فلسفه‌یی دارد که از چنین شخصی چنان آثار تراوش میکند خود يك مسأله مهم فلسفه علم النفس است که فعلا وارد آن بحث نمی‌شویم.

باز شاعری بوده است اطعمه ساز بنام «میرزا عبداللّه اشتها» که اشعار او را بر «بسحاق اطعمه» نیز ترجیح می‌دهند؛ بجدی قانع و متزهّد بوده است که در آن زمان که قند يك من يك ریال بوده است با توت خشك چای می‌خورده و بانان خشك قناعت می‌کرده است؛ يك چنین مردی در عالم شاعری می‌گوید:

آن گنبد بزرگ که در مسجد شه است

سرپوش کوچکی است ز قاب طعام ما

دهقان سامانی را لابد شنیده و دیوانش را دیده‌اید.
این مرد علی‌التحقیق خط و سواد فارسی درستی هم نداشت اما
هر کس اشعار او را می‌خواند تصور می‌کند که افضل
فضلا و اعلم علمای زمان خود بوده است .

چرا دور برویم از رجال نزدیک بزمان خودمان
مرحوم میرزا حبیب مشهدی اشعارش عموماً لطیف و مستانه
ورندانه است ، با این که شخصاً مرد متشرع متورعی بود
که هر گز می‌ومیخانه را ندیده بود .

خلاصه باید شخصیت شاعری را از شخصیت اجتماعی
جدا کرد - خواهید گفت که با این مقدمه که گفتم دیگر
دیوان شاعر هیچ سندیت نخواهد داشت ؛ عرض می‌کنم
که در عین حال بهترین سند همین دیوان شاعرست ، اما
باین شرط که اهل فن و اجتهاد ادبی باشید و حد و حدود
استناد را هم معلوم کنید و گرنه پاید بشما گفت : « سخن شناس
نبی جان من خطا اینجاست » .

۲ - آنچه گفتم نکته حلی بود ، نکته نقضی از

اشعار خود حافظ مستفاد می شود که اهل باده خواری نبوده
است :

ساکنان حرم سترو عفاف ملکوت
بامن راه نشین باده مستانه زدند
انصاف بدهید آیا چنین باده بی همان شراب انگوری
است ؟

شراب بی خمارم بخش یارب
که باوی هیچ درد سر نباشد

بهوای لب شیرین دهنان چند کنی
گوهر روح بیاقوت مذاب آلوده
(یا قوت مذاب کنایه از شراب است)
آشنایان ره عشق در این بحر عمیق
غرقه گشتند و نگشتند بآب آلوده

ولی تو تالاب معشوق و جام می خواهی
طمع مدار که کار دگر توانی کرد

چو پیر سالک عشقت بمی حواله کند

بنوش و منتظر رحمت خدا می باش

پیدا است که می خواری را گناه می داند که منتظر

عفو و رحمت الهی است؛ این شخص همان کسی است که
می گوید :

دلا دلالت خیرت کنم براه نجات

مکن بفسق مباهات وزهد هم مفروش

آیا با این حال می توان تصور کرد که حافظ مرد

لا ابالی باده خواری بوده که مثلاً در کوچه ها و بازارهای

شیراز مست و لایعقل می افتاده است !

بنده که نمی توانم این تصور را درباره حافظ داشته

باشم ، شما خود مختارید .

مذهب و طریقه عرفان حافظ

بحث کردن در اوضاع مذهبی عصر حافظ و این که
فرقه شیعه در اقلیت مذهبی قدیم چه حالتی داشتند و کسانی
که در محیط اهل سنت و جماعت متمایل بطریقه تشیع
می شدند تا چه حد با عقاید شیعه همراهی می نمودند خود
مبحث مفصلی است که فعلاً موضوع گفتار ما نیست .
در باره حافظ آنچه مسلم است وی مسلمان تمام عیار
اهل زهد و صلاح بوده و قطع نظر از غزل « ای دل غلام
شاه جهان باش و شاه باش » ، و قصیده مشکوک :
« مقدری که ز آثار صنع کرد اظهار

سپهر و مهر و مه و سال و ماه و لیل و نهار »
که اگر واقعاً از حافظ باشد هیچ شك و شبهه در
تشیع او باقی نمی گذارد . اما آن غزل و قصیده در نسخ
معتبر قدیم نیست ؛ خلاصه با قطع نظر از این غزل و قصیده
مشكوك دلایلی از گفته های مسلم خود حافظ داریم که

نسبت بحضرت علی علیه السلام و آل و عترت و خاندان
نبی علیهم السلام ارادت صادقانه می‌ورزیده و پیروی از آن
خاندان داشته است :

حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان بصدق

بدرقه رهت شود همت شحنه نجف

یعنی مولانا علی علیه السلام . - بنابراین حافظ هم
با قرآن سروکار داشت و هم باعترت پیغمبر که دو امانت
ودو ودیعه الهی پیغمبر صلوات الله علیه بودند ؛ «انی تارک
فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی» - دیگر از یک نفر
مسلمان حقیقی چه توقع خواهید داشت .

این که گفتیم راجع بکیش و مذهب حافظ بود ، اما
در مذاق عرفانی خواه حافظ ، اویسی یا ملامتی باشد و
خواه داخل در طرق و سلاسل معروف آن زمان مثل طریقه
سهروردیه منسوب به شیخ شهاب الدین سهروردی صاحب
عوارف المعارف متوفی ۶۳۲ و طریقه مرشدیه منسوب به
شیخ ابواسحاق کازرونی متوفی ۴۲۶ که مخصوصاً طریقه

او آن زمانها در قلمرو فارس شیوع داشته است، حافظ در هر طریقه‌یی که بود مسلم است که بدون شیخ و مرشد و پیشوا نبوده است؛ چیزی که هست خود او می گوید:

گر مرشد ما پیرمغان شد چه تفاوت

در هیچ سری نیست که سری ز خدا نیست
يك نکته را مختصر توضیح می‌دهم که در طلب حق
وسلوك الى الله دو طریقه هست یکی طریقه اهل زهد و ریاضت
و عبادت و دیگر طریقه اهل عشق و محبت. — حافظ طریقه
اهل زهد و عبادت را برای وصول بحقیقت کافی نشمرده و
از این جهت است که اهل زهد و ریا را بباد انتقاد گرفته
است:

حلقه توبه گر امروز چو زهاد زنم
خازن میکند فردا نکند در بازم

~~~~~
زهد رندان نو آموخته راهی به دهی است

من که بدنام جهانم چه صلاح اندیشم

خلاصه حافظ در طریقه عرفان و سلوك مشرب اهل

محبت و عشق را بر گزیده و عشق را فریاد رس دانسته است؛
می گوید :

عشقت رسد بفریاد و رخود بسان حافظ

قرآن ز بر بخوانی در چارده روایت
یعنی این عبادتها بفریاد نمی رسد و عاقبت فریاد رس
تو همان عشق است عشق ... حافظ در طریقت مسلک مولوی
را داشت .

اگر خوب بخواهید آن آتش که در کانون روح
مولوی شعله می زد پس از حدود يك قرن که خاموش
شده بود از ضمیر حافظ بیرون جوشید و از زبان وی
سر کرد ، و بعد از حافظ باز آن شعله خاموش شد تا از کجا
زبان کشید؟ در جواب این سؤال همان بهتر که زبان بر
بندیم و سخن کوتاه کنیم .

آن کس است اهل بشارت که اشارت داند

نکته ها هست ولی محرم اسرار کجاست

وزارت ارشاد اسلامی

دفتر خانه هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور

شماره ثبت دفتر ۱۵۷۴۵

۲۷/۹/۶۲

تاریخ ثبت

شماره ثبت

فهرست سه گانه اعلام

مقام حافظ

۱ - اسامی اشخاص

۲ - اسامی کتب

۳ - اسامی امکنه

مقام حافظ		۵۸
۵۳	اویسی	۱ - اسامی اشخاص
۵۲	اهل جماعت	۲
۵۲	اهل سنت	آل علی (ع) ۵۳
	ب	آل مظفر ۱۷، ۲۱، ۲۲، ۲۳
۴۸	بسحاق اطعمه	۱
۲۱	بو بکر بن سعد	ابن بطوطه ۱۹
	پ	ابن کثیر (رك: قراء سبعه) ۱۲
۵۳	پینگمبر (ص)	ابو اسحاق کازرونی ۲۰
	ث	ابوالحسن تقی الدین علی (رك: حافظ سبکی) ۱۲
	ترجمان الاسرار (رك: حافظ)	ابوالفتح میرزا پسر سلطان حسین بایقرا (شاهزاده) ۱۱
۱۰	ترسا	ابو زکریا یحیی بن عبدالوهاب (رك: حافظ بن منده اصفهانی) ۱۲
۲۸	ترکان سمرقندی	اتابکان سلغری فارس ۲۱
۲۵	ترك شیرازی	ادوارد برون ۲۸
۲۴، ۲۳	تشیع (رك: شیعه)	اصفهان (رك: اصفهان) ۵
۵۲	تصوف	امیر تیمور ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶
۲۰	توران شاه (وزیر شاه شجاع)	امیر مبارز الدین (رك: امیر مبارز الدین محمد بن مظفر) ۲۱، ۱۷
۳۱	تیمور (رك: امیر تیمور)	امیر مبارز الدین محمد (رك: امیر مبارز الدین) ۱۸
	ج	امیر مبارز الدین محمد بن مظفر ۲۱
۳۷	جام جم	
۱۰	جامی	
۳۷	جم	

حفص (رك: قراء سبعه)	١٢
حمزه (رك: قراء سبعه)	١٣
خ	
خاندان آل مظفر	٢٣، ٢٢
خاندان نبی (ع)	٥٣
خجندی (رك: کمال خجندی)	١٦
خلخالی	٤٣، ٤١، ٣٧
خواجه حافظ	١٨
خواجوی کرمانی	٢٠، ١٦
خواجه شمس الدین محمد حافظ	٤
خوارزمیان	٢٥
د	
دولتشاه سمرقندی	١٠
دهقان سامانی	٤٩
ذ	
ذهبی (رك: محمد بن احمد)	١٢
ر	
روح القدس	١١
ز	
زین الدین کلاه	٣٦
س	
سامری	٤٢
سعدی	٤٦، ٤٥، ٤٤، ٢١، ٥
ح	
حاج قوام الدین حسن	٢٠
حافظ (رك: لسان الغیب، حافظ شیرازی)	٣، ٥٠، ٦، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٣٠، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٥٥
حافظ بن حجر (رك: شیخ الاسلام احمد بن علی عسقلانی)	١٢
حافظ بن مندۀ اصفهانی (رك: ابو زکریا یحیی بن عبد الوهاب)	١٢
حافظ تربتی	١٤
حافظ جلال الدین محمود	١٥
حافظ حلوائی	١٤
حافظ سبکی (رك: ابو الحسن تقی الدین علی)	١٢
حافظ سلفی (رك: صدر الدین ابو طاهر احمد بن محمد)	١٢
حافظ شانه تراش	١٤
حافظ شیرازی	٢٥، ١٥، ١٤، ٦، ٤
حافظ قرآن (رك: حافظ)	١١، ٤٧

۲۰	کازرونی	۱۱	سلطان حسین بایقرا
شمس الدین محمد حافظ (رك :		۲۳، ۲۱	سلطان زین العابدین
۱۴	حافظ)	۳۶، ۱۶	سلمان ساوجی
شیخ فریدالدین عطار نیشابوری		۶	سلمی
(رك : عطار نیشابوری) ۴-۳		۲۵، ۳	سمرقندی
شیخ مجدالدین (رك : شیخ قاضی		۱۵	سودی (رك : شرح سودی)
مجدالدین اسماعیل بن محمد		۵۳	سهروردیه
خداداد شیرازی) ۱۹			ش
شیرازی ۵		۳۱، ۲۷، ۲۱	شاه شجاع
شیرازیان ۵		۲۰، ۱۹	شاه شیخ ابواسحاق
شیعه (رك : تشیع) ۵۲، ۱۱			شاه شیخ ابواسحاق اینجو (رك :
ص		۱۸، ۱۷	شاه شیخ ابواسحاق)
صدرالدین ابوطاهر احمد بن محمد		۲۳، ۲۱	شاه منصور پسر شاه مظفر
(رك : حافظ سلفی) ۱۲		۵۳	شحنه نجف (رك : علی و ع)
۳۲	صوفی	۵۳	شیخ ابواسحق کازرونی
ع		۳۷	شیخ احمد جام (رك : شیخ جام)
عاصم (رك : قراءت سبعة) ۱۳		۴۰، ۳۸، ۳۷	شیخ جام
عبدالرزاق سمرقندی ۲۵			شیخ زین الدین علی کلاه شیرازی
عبیدزاکانی ۳۵		۳۴، ۳۳	
عترت نبی (ع) ۵۳		۲۷	شیخ زین الدین ابوبکر تایبادی
عربی ۱۳، ۵		۴۴	شیخ سعدی (رك : سعدی)
عطار نیشابوری ۴-۳		۵۳	شیخ شهاب الدین سهروردی
علی (ع) ۵۳			شیخ قاضی مجدالدین اسماعیل
		۱۸	ابن محمد بن خداداد شیرازی
			شیخ امین الدین محمد بن علی

ک	عماد فقیه (رک: عماد فقیه کرمانی)
کربۀ زاهد (رک: کربۀ عابد) ۳۴، ۳۳	۳۶، ۳۴
کربۀ عابد (رک: کربۀ زاهد)	عماد فقیه کرمانی (رک: عماد فقیه)
۳۴، ۳۳	۳۳
ل	عمرو بن علاء بصری (رک: قراء سبیه)
لسان الغیب (رک: حافظ) ۱۰، ۹، ۸	۱۲
۱۵، ۱۱	
لهجۀ شیرازی	ف
۵	فارسی ۴۹، ۴۶، ۳۴، ۲۹، ۴
م	ق
مبارزالدین (رک: امیر مبارز الدین)	قاضی عضدالدین ایچی ۲۰
۲۲	قاضی مجدالدین (رک: شیخ مجدالدین) ۲۰
محمد بن احمد (رک: ذهبی) ۱۲	قاضی نورالله شوشتری ۱۱
محمد گلندام (گل اندام) ۱۴	قدسی ۱۸
مرشدیه ۵۳، ۲۰	قراء سبیه (رک: نافع، ابن کثیر، کسائی، حفص، عمرو بن علاء بصری، حمزه، عاصم) ۱۳-۱۲
۱۵	قزوینی (علامه) ۴۱، ۱۸، ۱۷
۸	قوامالدین عبدالله ۱۳
ملاعبدالنبی قزوینی فخرالزمانی ۵	ک
۵۳	کسائی (رک: قراء سبیه) ۱۲
ملک الافاضل (رک: حافظ) ۴۷	کشمیری ۲۵، ۴
ملک القراء (رک: حافظ) ۴۷	کمالالدین اسماعیل اصفهانی ۳۵
مولوی ۵۵	کمال خجندی ۱۶
میرزا حبیب مشهدی ۴۹	
میرزا عبدالله اشتها ۴۸	
ن	
نافع (رک: قراء سبیه) ۱۲	
نصرهالدین یحیی پسر شاه مظفر ۲۲	

قرآن	٥٥، ٥٣، ٤٧، ١٣، ١١	ی
قرآن مجید (رك: قرآن)	١٢	یحیی بن عبد اللطیف قزوینی ١٧
کتاب اصابه	١٢	یحیی بن مظفر (رك: نصره الدین
کتاب تقریب	١٢	یحیی پسر شاه مظفر) ٢٢
کتاب موافق	٢٠	٢ - اسامی کتب
کشف الظنون	١٧	تاریخ ادبیات (ادوارد برون) ٢٨
کلیله و دمنه	٣٤	تذکره الحفاظ ١٢
لب التواریخ	١٨، ١٧	تذکره دولتشاه سمرقندی ١٠
لسان الغیب (رك: دیوان حافظ)		٢٣، ١٤
	١٥، ١١، ١٠، ٩، ٨	تذکره عرفات ٣٣
مجالس المؤمنین	١٧، ١١	تذکره میخانه ١٠، ٦، ٥
مجمع الفصحاء	٥	ترجمان الاسرار (رك: دیوان
مطلع السعدین	٢٥	حافظ) ١٠
معجم البلدان	٤	تلخیص المفتاح ٣٠
مقدمه قدیم دیوان حافظ ١٤، ٨		حبیب السیر ٣٣، ٣٨، ١٧
	١٧	دیوان حافظ ١٠، ٩، ٨، ٥
مقدمه حافظ طبع مرحوم خلخالی		٤١، ١٤، ١٥، ١٦، ٢٨
	٣٧	دیوان خجندی ١٦
موش و گربه عیب زاکانی	٣٥	دیوان دهقان سامانی ٤٩
میخانه (رك: تذکره میخانه)	١٧	دیوان لسان الغیب (رك: دیوان
نفحات الانس	١٧، ١٠	حافظ) ١١، ١٠، ٩
٣ - اسامی امکنه		سفرنامه ابن بطوطه ١٩
اصفهان	٢٤، ٢٢، ٢١، ٥	شرح سودی ١٧، ١٤
ایران	١٠	شرح مطول ٣٠
		عوارف المعارف ٥٣

۶۳	اسامی امکنه		
۲۳،۲۲	قمیشه	۲۶،۲۴،۲۳	بخارا
۵	قهپایه (رك: كهپایه)	۳۷	تربت جام
۲۲،۲۱	كرمان	۵	تویسرکان
۵	كوپا (رك: كوپان)	۴	حجاز
۵	كوپان (رك: كوهپایه)	۲۵	خوارزم
۵	كوپا (رك: كوهپایه)	۲۶،۲۴،۲۳	سمرقند
۵	كوهپایه (رك: كوپا)	۰،۲۶،۲۵،۲۳،۱۷،۷،۴	شیراز
۵	كهپایه (رك: كوهپایه)	۵۱،۲۷	
۱۷	میدان سعادت شیراز	۴	عراق
۵۳	نجف	۵۴،۲۲،۲۱،۱۹،۱۷	فارس

فهرست مطالب مقام حافظ

صفحه	مطلب
۳	مقدمه
۹	لسان الغیب
۱۱	تخلص حافظ
۱۴	شعرای حافظ تخلص
۱۷	ولادت و وفات حافظ
۲۱	حافظ و آل مظفر
۲۲	حافظ و امیر تیمور
۲۷	حافظ و دفع تهمت کفر و الحاد
۳۲	حافظ و گریه زاهد
۳۷	حافظ و شیخ جام
۴۱	نمونه نسخ یا تصرفات پسندیده در اشعار حافظ
۴۳	اوزان غزلیات حافظ
۴۴	استقبال از سعدی
۴۶	حافظ و می و باده
۵۲	مذهب و طریقه عرفان حافظ
۵۷	فهرست سه گانه اعلام

صوابنامه « مقام حافظ »

صواب	سطر	صفحه
غریق العشق	۸	۶
قمری بوده است	۶	۱۰
۱۰۱۹ قمری	۲	۱۱
متعرض شده است	۱۲	۱۵
اصیل خواجه حافظ اشتباه	۱۵	۱۵
ابوبکر تاییدی	۱۳	۲۷
استمداد همت	۱۴	۳۷
مرید خام می	۱۸	۳۸

